

УДК 37(438):347.64
К 20

Ореста КАРПЕНКО
orcid.org/0000-0003-1841-882X

ОПІКА НАД ДІТЬМИ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД

У статті висвітлено опіку над дітьми у контексті міждисциплінарного підходу. Проаналізовано поняття «опіка», «турбота» у теорії опіки, етиці опіки. Розкрито застосування теорії опіки та її варіантів у різноманітних галузях наукових досліджень. У сфері освіти етика опіки мала найбільший вплив на моральне виховання, у структурі якого чотири компоненти: моделювання, діалог, практика та підтвердження. У філософії виникла дискусія навколо опіки відносин чи опіки чеснот, про перевагу справедливості чи опіки, про значення статі у теорії опіки.

Ключові слова: *опіка, турбота, теорія опіки, етика опіки, дитина.*

Постановка проблеми. Проблема опіки є показником суспільних явищ і ступеня цивілізаційного розвитку. Опіка привертає до себе увагу державних органів і громадських організацій різних країн світу, є предметом досліджень різних галузей наук (психології, педагогіки, медицини, права, соціології, економіки і політики). Водночас зростає кількість дітей, які потребують опіки, поширюється явище соціального сирітства. Опіка як форма соціально-педагогічної діяльності стала основою розвитку знань, мудрості у сфері забезпечення опіки дітям та дорослим особам, які перебувають у складних життєвих ситуаціях. Ця форма діяльності поступово знайшла висвітлення й обґрунтування у педагогічній думці, яка стала основою розвитку знань, мудрості у сфері забезпечення опіки дітям, які перебувають у складних життєвих ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опіка над дітьми, опікунсько-виховна діяльність різних соціальних інституцій знайшли висвітлення у публікаціях О. Власової, Х. Дзюбинської, Т. Забутич, О. Карпенко, Н. Савченко, Ю. Якіма та ін. Історико-педагогічний аспект означеної проблеми в Україні досліджують Р. Воляннюк, С. Заєць, О. Ільченко, О. Карпенко, Л. Штефан та ін. У численних наукових студіях вітчизняні (Т. Завгородня, Є. Коваленко, О. Кононко, Н. Лисенко, Н. Максимова, Б. Ступа-

рик, М. Чепіль та ін.) та зарубіжні вчені (С. Бадора, З. Вайль Г. Гаєвська, А. Кельм, Д.-К. Мажец, М. Майєроф, А. Мурдоч, Я. Рачковська, Б. Чердрецька та ін.) опираються на положення, що опікою мають бути охоплені усі діти і молодь.

Вивчення й узагальнення наукової літератури, присвяченої проблемам опіки над дітьми, засвідчує, що у вітчизняній джерельній базі висвітлено інституційні форми опіки над дітьми-сиротами, знедоленими і безпритульними, внесок польських та українських педагогів в опікунську теорію й практику. Однак опіка над дітьми як наукова проблема і предмет досліджень різних галузей наукових дисциплін не знайшла належного висвітлення.

Мета статті – висвітлення опіки над дітьми як наукової проблеми у контексті міждисциплінарного підходу.

Теорія опіки з'явилася в останніх десятиліттях, головним чином у психології та філософії. Уявлення Джиллігана про розвиток моралі, яка базується на відносинах та відповідальності, викликало дискусію щодо питання обґрунтованої Л. Кольбергом (1981) форми когнітивної теорії розвитку. На противагу акцентуванню на моральні розумові здібності, які розвиваються поступово та кульмінують у зобов'язанні до всезагальної справедливості, версія теорії опіки К. Джиллігана описувала інший шлях морального розвитку, який ґрунтується на зростаючій здатності відповідати турботою на потреби іншої людини, яка діє морально. У представлених Н. Ноддінгом філософських вихідних положеннях акцент зроблено на турботливі відносини. При цьому заявлено важливість того, щоб цим відносинам значною мірою сприяла не лише та особа, яка дбає про когось, а також та, про яку піклуються. Ранні праці з означеної теми сприяли виникненню цілої низки книг не лише у психології та філософії, а також у соціальній політиці, релігії, політиці, праві, загальній корпоративній етиці, педагогіці та ін. [7, 41 – 60].

Поняття «опіка» й «турбота» використовуються у повсякденному вжитку, тому їхнє значення потрібно відрізнити від радше професійних термінів з теорії опіки. Після перегляду деяких звичних форм вжитку цих слів, а також їхніх корелятив, таких як «доглядати» та «опікуватися», необхідно детальніше зупинитися на застосуванні теорії опіки та її варіантів у різноманітних галузях досліджень.

Опіку дуже часто зіставляють із турботою. Людське буття має суттєву рису – мати турботи та прагнення – речі, які для нас дуже важливі. Деякі із цих прагнень можна назвати інтересами; тобто ми можемо турбуватися про нашу роботу, приготування їжі, спорт, кримінальні романи тощо. Інші прагнення можна зобразити як побоювання або ж навантаження. Часом буваємо пригнічені через турботи. Також опіка може стосуватися обов'язку, який зобов'язує особу: «Вона здійснює нагляд (опіку) за

своєю мамою або за маєтком її мами». Х. Франкфурт описує турботу як частину людського буття, але при цьому закликає нас до роздумів, про що насправді ми повинні турбуватися [3].

Інколи опіка вживається для вираження обмеженої чи випадкової турботи про інших, наприклад: «Звісно, мені цікаво (турбота), що з вами відбувається, але я не можу нічого для цього зробити (або: я не можу тепер брати в цьому участь)». В інших випадках наша опіка проявляється на відстані – ми не можемо або не хочемо переймати безпосередню, індивідуальну відповідальність, але ми робимо невелику грошову пожертву на благо однієї людини або групи. Не всі теоретики опіки розрізняють пряму опіку (дбати про когось) та спосіб турботливої поведінки, на яку особа, про яку піклуються, не відповідає. Н. Ноддінгс, наприклад, описує другу форму турботливої поведінки як «піклуватися про когось». У цій другій формі турботливості відсутні будь-які турботливі відносини, оскільки особа, яка турбується, і особа, якої ця турбота стосується, не зустрічаються обличчям до обличчя [7, 57 – 59].

Опіка, описана турботами про когось, вимагає прямої відповідальності – виявлення уваги до висловлених іншою особою потреб, інколи під час єдиної зустрічі, а інколи під час безперервних відносин чи низки зустрічей. Для цього важливого пункту у теорії опіки є попередниці, які займалися питанням уважності. Як А. Мурдоч, так і З. Вайль, ставили уважність та чуйність у центр морального життя. З. Вайль стверджувала, що моральне спілкування вимагало б від нас запитати один одного: «Через що ти зараз проходиш?». А. Мурдоч описала уважність, яка визначає турботливість, такими словами: «справедливий та люблячий погляд, спрямований на індивідуальну реальність» [5, 34].

Турботливість не є синонімом догляду, хоча ми могли б очікувати, що доглядаюча особа повинна поводитися так, як описано в етиці опіки. Однак доглядальники, тобто люди, на яких покладено завдання займатися доглядом, можуть бути байдужими, некомпетентними або ж навіть жорстокими. Офіційно їхня професійна діяльність полягає у тому, щоб пропонувати опіку, але особисто вони можуть цього не дотримуватися. Звідси доречно було б проаналізувати та описати роль турботливості під час піклування. У цьому напрямі є багато публікацій, присвячених догляду. Так само догляд може відбуватися «з» або «без» опіки. Зміст поняття буде залежати лише від того, яку діяльність буде виконувати людина.

Турбота також вживається як синонім до обережності; ми обережні, коли переходимо вулицю, коли наближаємося до похмурого керівника чи у виборі наших слів. Також поняття «турбота» вживається для вираження добросовісної уважності, тобто ретельності. Ми проявляємо ретельність, коли звертаємо увагу на деталі та добре виконуємо завдання. У книзі «Про опіку», яка виявляє деякі спільні риси із теорією опіки, а також із

ранніми роботами, А. Мурдоч та З. Вайль, М. Майєроф визначає мету турботливості так: піклуватися про іншу людину означає допомагати їй зростати та реалізовувати себе [4, 35].

Теорія опіки мала значний вплив на виховання. Її акцент на відносини спричинив дискусію серед теоретиків та практиків про сутність і значення відносин вчитель – учень. Головне питання звучить так: що означає бути турботливим вчителем чи турботливою вчителькою? Відносини із характером турботливості вимагають не лише уважності на відповіді та реакції учнів, на спроби їхніх вчителів бути турботливими, а й на ситуації, в яких учень та вчитель повинні співпрацювати. Відносини між керівництвом та вчителями можуть сприяти створенню такого рівня, в якому турботливість може успішно розвиватися.

У сфері управління та турботливості, як і в теорії опіки загалом, приклади були ще в минулому. Дж. Блаунт опирається на працю шкільних інспекторів (Сьюзен Дорсі, Джуліа Річмен та Елла Флег Янг), які на початку ХХ ст. завідували великими міськими шкільними комплексами. Ці жінки керувалися прихованою етикою опіки. У їхній спільній діяльності першочерговими вважалися уважність та діалог. Мабуть, не буде несподіванкою той факт, що, незважаючи на видимий успіх та повагу зі сторони їхніх вчителів і вчительок, шкільні інспектори звинуватили їх у надмірній поступливості та непридатності (через стат'ю) до керівних позицій [1].

Однак теорія опіки в жодному випадку не підтримує лише ласкаві, теплі почуття. Уважність, яку вона передбачає, повинна супроводжуватися ефективними діями. Турботливість вимагає компетенції. Турботлива вчителька, тобто та, яка постійно створює й підтримує турботливі відносини, прагне бути все більш компетентною, тому що її майстерність не можна повноцінно визначити за тим, що вона вважає за потрібне для вивчення її учнями. Турботливість у відносинах вимагає дієвих відповідей на широкий спектр висловлених учнями та ученицями потреб, включно з інтелектуальними потребами критичного мислення [9].

Турботливі вчителі та вчительки мають також справу із проблемами ідентичності щодо до раси, статі та сексуальності, проте потреби своїх учнів та учениць вони виділяють не лише із такої ідентичності, а й намагаються також почути висловлені вголос потреби. Хоча всі вчителі та вчительки – які є доброї волі – вважають правильними прагнення відмінити расову сегрегацію, турботливі вчителі та вчительки додають – а окремі прислухаються, – що деякі важливі педагогічні елементи втрачилися через інтеграційні зрушення. Попри всі утиски та приниження, які часто проходили темношкірі педагоги, інколи вони скеровували свої сили на збереження хороших шкіл, які відвідували лише темношкірі діти [8, 129 – 130].

Це означало, що роздільні школи в основному сприяли нерівності, багато керівників втрачали свою роботу, вчителі були змушені шукати

нові посади. Така ситуація є хорошим прикладом конфлікту між справедливістю і турботливістю. Було б правомірно розформувати роздільні школи, але цей крок став би передумовою виникнення турботливості для тих, які б через нього були скривдженими і непідтриманими.

Подібно до цього педагоги із дуже різноманітним моральними поглядами вимагають справедливості для гомосексуалістів там, де потрібно більше, ніж справедливості. Коли на роботу приймаються гомосексуальні вчителі, їм необхідні колеги та керівники, які дали б їм справжні шанси дбати про школярів. Надзвичайно прикро переживати недовіру та дізнатися про несправедливі звинувачення у моральній неповноцінності. Теоретики опіки також працювали із людьми, які шукають справедливість із другої сторони ліній поділу статей та етносів, просуваючи як рівноправність, так і багатокультурне порозуміння [2].

У питаннях навчальної програми теорія опіки виявляє неабияку схожість із рекомендаціями Дж. Дьюї. Наприклад, і там, і тут велике значення надається участі учнів у розробці програми. Хоча визнається потреба у попередньо підготовленій програмі (проект навчального матеріалу, з якого треба починати), проте більш важлива роль відводиться інтерактивній програмі. Н. Ноддінгс дискутує над тематичною спрямованістю програми, а в дискусіях про загальну освіту інші автори запропонували тематичну та проблемну орієнтованість замість традиційної організації за спеціальними дисциплінами.

У сфері освіти етика опіки мала, ймовірно, найбільший вплив на моральне виховання. К. Джилліган висунув теорію морального розвитку, де у центрі стоять турботливість та відповідь, і ця робота стала причиною напливу емпіричних досліджень про стать та моральний розвиток. В описі структури морального виховання Н. Ноддінгс запропонував чотири компоненти: моделювання, діалог, практику та підтвердження [7, 43 – 44]. Серед них педагоги та критики детально оцінили передусім діалог і практику. Модель морального виховання в опіці з її наголосом на діалог, уважність до висловлених потреб та на участь школярів, які повинні навчитися обходитися зі своєю моральністю, перебуває у різкому контрасті до програм формування характеру, за якими потрібно навчати особливих чеснот і відповідати на похідні потреби. Ця різниця подібна до суперечності між опікою чеснот та опікою відносин.

Також певною увагою користується відношення між етикою опіки та расовістю. Чи кольорові та білі піклуються один про одного у різній спосіб? Існують деякі свідчення того, що кольорові стараються зробити опіку чеснот, оскільки у житті кольорових дітей було багато небезпек. У минулому – а досить часто також і сьогодні – щоб вижити, вони мають підкорятися старшим поважним особам, які гарантували їм захист.

Тісно пов'язаним із етикою опіки є поле соціального/емоційного виховання, яке нещодавно знову привернуло до себе велику увагу. Більшість педагогів зрозуміли, що погана поведінка, через яку у минулому карали, часто є результатом емоційних труднощів та недостатньо сформованих соціальних навиків. Результатом такого професійного пізнання стало те, що педагоги все більше звертаються до відносин, приналежності, турботливості та довіри і загалом надають великого значення комплексному вихованню дітей. При цьому виходять з того, що проблема дисципліни, зокрема, такі як хуліганство, обманювання, шум на уроках, запізнювання, краще долати за допомогою турботливих розмов, а не штрафів.

Висновки. Опіка та її зв'язок з різними галузями суспільного життя сьогодні є предметом зацікавлення різних галузей наукових дисциплін. Серед багатьох значень, пов'язаних із поняттями «опіка» та «підклування», є декілька, які стосуються теорії опіки й етики опіки. Разом з опікою відносин та опікою чеснот утворилися два варіанти, які попри численні спільні риси все ж мають вирішальні відмінності. У галузі освіти вони стали причиною виникнення відмінностей стосовно навчального плану, ведення занять, управління та морального виховання. У філософії ж виникли дискусії не лише про заслуги опіки відносин чи опіки чеснот, а також про перевагу справедливості чи опіки, про роль соціальних чеснот для «моральної практики», про значення статі у теорії опіки та про питання, чи етика опіки може бути такою ж важливою для соціальної політики, як і для домашнього життя.

Перспективними для подальшого наукового пошуку є питання опікунської діяльності, пошуку нових форм і методів опіки і виховання, спрямованих на підвищення їх ефективності.

Література

1. Blount J.M. *Destined to rule the schools* / Jackie M. Blount. – Albany : State University of New York Press, 1988. – 244 p.
2. Diller A. *The gender question in education* / A. Diller, B. Houston, K. Morgan, M. Ayim. – Boulder : Westview Press, 1996. – 272 p.
3. Frankfurt H.G. *Taking ourselves seriously and getting it right* / H.G. Frankfurt. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – 119 p.
4. Mayeroff M. *On caring* / Milton Mayeroff. – New York : Harper&Row, 1971. – 143 p.
5. Murdoch I. *The sovereignty of Good* / Iris Murdoch. – London : Routledge and Kegan Paul, 1970. – 106 p.
6. Nienstedt M. *Pflegekinder : psychologische Beiträge zur Sozialisation von Kindern in Ersatzfamilien* / M. Nienstedt. – 1989. – 332 s.
7. Noddings N. *Caring as relation and virtue in teaching* / Nel Noddings // *Working Virtue: Virtue Ethics and Contemporary Moral Problems* / eds. P.J. Ivanhoe, R. Walker. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 41 – 60.

8. Siddle Walker V. Interpersonal caring in the good segregated schooling of African children / Vanessa Siddle Walker, R. John Snarey // *Caring in an unjust world* / eds. D. Eaker-Rich, Van Galen J.A. – Albany : State University Press of New York, 1996. – P. 129 – 146.

9. Thayer-Bacon B. Transforming critical thinking / Barbara Thayer-Bacon. – New York : Teachers College Press, 2000. – 199 s.

Карпенко Ореста. Опека над детьми как научная проблема: междисциплинарный поход. В статье освещено опеку над детьми в контексте междисциплинарного подхода. Проанализированы понятия «опека», «забота» в теории опеки, этике опеки. Раскрыто применение теории опеки и ее вариантов в различных областях научных исследований. В сфере образования этика опеки имела большое влияние на нравственное воспитание, в структуре которого четыре компонента: моделирование, диалог, практика и подтверждение. В философии идет дискуссия вокруг опеки отношений или опеки добродетелей, о преимуществе справедливости или опеки, о значении пола в теории опеки.

Ключевые слова: опека, забота, теория опеки, этика опеки, ребенок.

Karpenko Oresta. Child care as a scientific problem: an interdisciplinary approach. The article studies the definition of «child care» in the context of a multidisciplinary approach. It analyzes the concepts of «care» and «concern» in the theory and ethics of care. It also reveals applicability of the theory of care and its variations in different areas of scientific research. In education the ethics of care has had the greatest influence on moral education consisting of four components such as design, dialogue, practice and confirmation. In philosophy, there is a debate about relationship-based care and virtue-based care, the superiority of justice over care and vice versa, the factor of gender in the theory of care.

Key words: care, concern, the theory of care, the ethics of care, a child.

Одержано 18.02.2016